

Lietuvos kultūra ideologinių paradigmu kaitoje

Rasa Čepaitienė

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, 01108 Vilnius, geokdepe@gmail.com

Anotacija. Straipsnyje trumpai apžvelgiamos Lietuvos kultūros raidos naujais ir ypač naujaisiais laikais aplinkybės. Daugiausia dėmesio skiriama sovietinės ir posovietinės kultūros politikos ypatybėms, nulėmusioms kultūros būklei. Daroma išvada, kad įvairių tyrėjų fiksuojami kultūros degradacijos procesai gali būti stabdomi tik suradus naują paradigmą modelį, įgalinantį peržengti įprastinius mąstymo apie kultūrą ir jos vietą socialiniame gyvenime rėmus.

Esminiai žodžiai: Lietuvos kultūra, kultūros politika, sovietmetis, neoliberalizmas, globalizacija, vartotojų visuomenė.

Įvadas

Nesinori pradėti pesimistine gaida, tačiau bandant apibūdinti dabarties lietuviškosios kultūros būklę labiausiai peršasi žodis „nyksmas“. Lietuvos nyksmas kaip nestabdomas ir net nebandytas giliau ir išsamiau apmąstyti procesas, lyg ir savaime suprantama tapusi psychosocialinė būsena, netgi politikų džiugiai peršamos gairės ateičiai („Globaliosios Lietuvos“ projektas). Nyksmas, persmelkęs pačias įvairiausias gyvenimo ir kultūros sritis, pradedant gerai žinoma demografijos bei masinės emigracijos problema ir baigiant silpnėjimu tų pamatinių polių, ant kurių ir laikosi lietuviškoji tapatybė. M. Daukšos žodžiais tariant, „tėvų žemės, papročių, ir kalbos“ savanoriškas atsisakymas, paniekinantis nusigrėžimas, iškeitimas į vertingesniais laikomus dalykus. Stebėtina mįslė – kodėl tai vyksta ne kokiomis nors okupacijos ir svetimųjų priespaudos sąlygomis, o turint savo laisvą, nepriklausomą ir, atrodytų, demokratinę valstybę? – verčia ieškoti raktą šiam keistam reiškiniui apibūdinti. Toks ir yra šio trumpo teksto tikslas. Pirmiausia, palyginkime, kokias sąlygas plėtotis lietuviškoji kultūra turėjo ankstesniais periodais, ypač sovietmečiu, iš kurio mes visi atėjome, ir kokias ilgalaikes

mentales pasekmes tai paliko? Kaip žinia, nepriklausomybės pradžioje vykusiųose kultūros kongresuose šie klausimai buvo bandomi visapusiškai ir išsamiai svarstyti. Antra, trumpai aptarkime sąlygas, kurias kultūra įgyja atgavus Nepriklausomybę ir valstybės institucijų formuojamos kultūros politikos vertybinius orientyrus.

Istoriniai Lietuvos kultūros raidos bruožai sovietmečiu

Kalbėti apie kultūrą, juolab analizuoti jos padėtį Nepriklausomybės laikotarpiu išties nelengva. Juk ji lyg oras – visur. Esama net storų knygų, pateikiančių šimtus, gal net tūkstančius šio žodžio apibrėžimų. Viena seniausių ir labiausiai paplitusių reikšmių susijusi su lotynišku žodžiu *cultura*, reiškiančiu apdirbimą, ugdymą, auklėjimą, lavinimą, tobulinimą, vystymą, garbinimą. Taip pat tai yra žmogaus bei visuomenės veiklos produktai, jos formos ir sistemos, kurių funkcionavimas leidžia kurti, panaudoti ir perteikti materialines ir dvasines vertybes, arba tobulumo laipsnis, pasiektas kurioje nors mokslo ar veiklos srityje, išprusimas. Tokia kultūros samprata turėjo būti intuityviai artima tradicinei agrarinei lietuvių visuomenei, glaudžiai susijusiai su žeme, gerai pažįstaniai gamtos ritmų ir ciklų kaitą, įpratusiai prie sunkaus ir kantraus darbo auginant augalus ir gyvūnus. Senoji Lietuvos valstybė, besiplėsdama ir prijungdama įvairiausių tautų ir religijų žmones, buvo priversta mokyti darnaus sugyvenimo su jais, tačiau ilgainiui vis mažai dėmesio skyrė ją sukūrusios lietuvių nacijos kultūrinėms reikmėms. Galiausiai tai lėmė jos tirpimo ir nutautėjimo procesus per polonizaciją, vėliau, okupacijų metais, rusifikaciją, o Mažojoje Lietuvoje – germanizaciją. Galbūt dėl to XIX a. pab. kilęs tautinio atgimimo sąjūdis ėmėsi gaivinti lietuviškąjį tapatumą, Lietuvos, kaip ir kitų Vidurio ir Rytų Europos tautų politinio savarankiškumo atgavimo viltis pirmiausia siedamas su kultūrinės savimone žadinimu ir formavimu. Tokiu būdu pirmoji Lietuvos Respublika radosi kaip rezultatas kovos už savą lietuviškąjį kalbą ir kultūros raiškos lauką, o ne vien už politinį suverenitetą. Ir, nepaisant trumpo gyvavimo laiko, jai buvo pavykę sukurti stabilią, politiškai susipratusią, kultūriškai gana vientisą modernią lietuvių bendriją. Ji veikia susidurs su radikaliais iššūkiomis, nes viena kitą keitusios dviejų totalitarinių režimų okupacijos XX a. viduryje ir ypač ilgi metai patiriant masyvią sovietinę indoktrinaciją negalėjo nesubrandinti savo vaisių. Čia svarbiausia paminėti, kad sovietmečiu vykusio sparti „rusiškojo tipo“ modernizacija, industrializacija ir urbanizacija pirmiausia kėsinosi į tradicinę kaimietiškojo gyvenimo sanklodą ir pasaulėjautą. Ne mažiau svarbu, kad visuotinai tuomet diegtas *homo sovieticus* kūrimo projektas buvo utopinės komunistinės ideologijos ir didžiarusiškojo šovinizmo samplaikos produktas.

Sovietų Rusija, o vėliau SSRS, nacionalinėje politikoje siekė save priešpriešinti carinei tautinei politikai, kuri, kaip žinia, su nedominuojančiomis tautinėmis bei konfesinėmis bendrijomis pasižymėjo represyviu ir slopinamu santykiu (Brandenberger, 2002), teigdama esanti tautų lygiateisiškumo, draugystės ir suklestėjimo siekiais

grįstu valstybės raidos projektu. Tačiau ilgainiui sovietinė imperija šiuo atžvilgiu buvo priversta bandyti spręsti vis labiau neįveikiamu tampanti uždavinį – kaip tarpusavyje suderinti realiai egzistuojančių sociokultūrinių skirtumų „suliejimo“ tikslą, inspiruotą pačios totalitarizmo logikos, su anksčiau minėtomis ir oficialiai nuolat deklaruojamomis pagarbos tautinei ir kultūrinei įvairovei nuostatomis (Smith, 2013). Žinoma, to balanso buvo neįmanoma pasiekti, galiausiai pasirenkant suliejimą (panašų uždavinį lygiai taip pat nesėkmingai šiandien sprendžia ir ES). Ideologiniai stalinizmo laikų šūkių apie siektiną „nacionalinės formos“ ir „socialistinio turinio“ dermę parodė, kad ir ką tai reikštų praktiškai, iš tiesų tai tebuvo priedanga, turinti bent laikinai paslėpti visuotinį vieno politinio ir ideologinio principo diegimą. Dengiantis tuomet įtvirtinta „tautų draugystės“ doktrina, kuri, nors ir dėjosi palaikanti ir puoselėjanti SSRS tautų kultūrinę įvairovę, iš tiesų vis stipriau buvo einama „suartėjimo“ (*sblizhenije*) ir „suliejimo“ (*slijanije*) keliu, kuriame nacionaliniam savitumui ir kultūros ypatumams begalėjo būti skirtas tik dekoracinis vaidmuo. SSRS tautų kultūros jokių būdu nebuvo laikomos savaime vertingomis ir puoselėtinomis, nes tai galiausiai būtų neišvengiamai atvedę prie jų (žinoma, nepageidautinų) politinių aspiracijų, bet, priešingai, jos turėjo atlikti valdžią aptarnaujančią „minkštosios galios“ funkciją, tapti režimo priemone, skirta palaikyti, propaguoti ir masėse įtvirtinti sovietinę ideologiją. Todėl, formaliai (o įvairiais periodais ir realiai) režimui remiant etnokultūrinę įvairovę bei lokalių kultūrų raišką, iš tiesų jos ilgainiui privalėjo susiliesti į vieną sovietinę kultūrą, kurioje net pačiai rusų tautai nebebuvo palikta dominuojančio vaidmens (Hosking, 2006). Taigi turėjo būti realizuotas toks savotiškas sovietinis amerikietiškojo *melting pot* atitikmuo su dominuojančia virštautine ideologija ir neslepiaamu socialinės inžinerijos užmoju (Ashworth, Graham ir Tunbridge, 2007, p. 134–141). Tačiau tam, kaip žinia, nebuvo lemta išsipildyti.

Dar vienas, šiuo atveju svarbus, sovietinės kultūros bruožas – nuolatinis nerašytų, tačiau visiems puikiai numanomų hierarchijų kūrimas, įskaitant ir nematomą tautų reikšmingumo laipsniuotę. Bėgant dešimtmečiams sovietinė nacionalinė politika virto sudėtinga sistema, kurioje, pasak šių temų tyrinėjančių istorikų, keistai susisiejo oficialūs „tautų draugystės ir lygybės“ šūkių su nuolatinėmis pastangomis privilegijuoti „titulines“ sąjunginių ar autonominių respublikų bei kitų administracinių darinių tautas (vadinamoji „korenizacija“). Tai ypač matyti sprendimų priėmėjų sluoksnio formavime konkrečiuose administraciniuose dariniuose, kai vienu tautų atstovai vien dėl savo tautybės galėjo daug lengviau pakilti politinės ar profesinės karjeros laiptais, o kiti vien dėl jos buvo laikomi įtartinais, nepatikimais ar netgi pavojingais¹.

¹ Николай Митрохин. Титульный национализм: советское наследие в постсоветском строительстве национальных государств. Европейский диалог. Prieiga per internetą <http://www.eedialog.org/ru/2020/07/24/titulnyj-nacionalizm-sovetskoe-nasledie-v-postsovetskom-stroitelstve-nacionalnyh-gosudarstv/> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 30 d.].

Baltijos šalys šioje nerašytoje hierarchijoje užėmė paradoksalų vaidmenį. Viena vertus, dėl aršaus pasipriešinimo sovietizacijai jos iki pat SSRS žlugimo buvo laikomos nepatikimomis, įtartinomis ir net ne iki galo „savomis“. Bet, kita vertus, jų kultūrinis savitumas, nekvestionuojamas „europietiškumas“ ir neabejotinai aukštesnis pragyvenimo lygis kartu masino ir traukė bei kėlė pagarbą. Paradoksas glūdėjo ir tame, kad, nors jų vakarietiškumu režimas veikiai išmoko remtis ir išnaudoti tiek vidaus, tiek ir šalies reprezentacijos reikmėms užsienyje, kartu joms nebuvo leidžiama nei kaip nors nesankcionuotai prisiminti jo ištakų bei šaltinio – nepriklausomų modernių tarpukario valstybių, kurios galėjo būti minimos tik neigiamoje šviesoje, nei vystyti betarpiškus, režimo nekontroliuojamus kontaktus su Vakarais. Taip šis technologiškai pažangiausias ir kultūriškai labiausiai modernizuoto (žinoma, išskyrus imperijos „Centrą“ ar kelias kitas labiausiai išplėtotas teritorijas) regiono specifinis būvis leido jo gyventojams susiformuoti pozityvų „europietiškąjį“ savivaizdį, kuris kitų „broliškų respublikų“ atstovų akyse buvo sėkmingai įtvirtintas ir iš dalies išlieka iki šiol. Tai leido apsaugoti tautinę tapatybę, kad ir susiaurintą iki etnografinės ar buitinės raiškos.

Taigi, nors sovietmečiu kultūra, kaip ir visa kita, buvo pajungta vienvaldės partijos interesams, tarnavo kaip vienas jos „minkštosios galios“ – ideologinio įtaigojimo – priemonių, šalia šios komunistinės totalitarinės, futuristinės ir instrumentinės kultūros sampratos išliko ir kažkiek selektyviai atsijoto bei ideologiškai apdoroto Vakarų civilizacijos klasikinio palikimo, atspindinčio bendrąsias humanizmo vertybes. Tad kultūra ir toliau buvo tapatinama su tuo, kas gražu, gera, iškilu, dvasinga, neįkainojama. Tam buvo pasitelkiami tiek klasikos kūriniai, tiek ir liaudies menas, nors ganėtinai nususias ir propagandai arba masinei pramogai pritaikytas. Kaip minėta, dėl aukštesnio išsivystymo lygio Baltijos respublikos iš dalies išvengė didžiarusiškosios kultūros primetimo. Dėl vakarų pasienio stiprinimo sovietai nemažai investavo į Pabaltijo regioną ir pradėdant postalininį laikotarpį čia skatino ar bent netrukėdė plėtotis ir kiek laisvesnei kultūrinei saviraiškai (architektūra, muzika, dailė, teatras, fotografija, dizainas ir t. t.), kurios pasiekimus veikiai ėmė išnaudoti šalyje bei užsienyje sovietinio gyvenimo būdo „pranašumų“ propagandiniam demonstravimui. Šios reikšmingos aplinkybės „Centro“ ir Baltijos respublikų elitui leido sukurti bei puoselėti abipusiškai naudingą sovietinių „Mažųjų Vakarų“ vaizdinį. Pastarasis padėjo susiformuoti ir specifinei „pibaltų“ kaip „sovietinių europiečių“ savivokai, taip išvengiant kitoms tautoms aktyviai primetamos ir dažnu atveju įsisavintos kultūrinio nevisavertiškumo jausenos.

Lietuvos kultūros vystymosi galimybės eurointegracijos ir globalizacijos kontekste

SSRS žlugimas Baltijos šalims veikiai atneš suvokimą, kad tai, kas SSRS laikais buvo siejama su pažanga ir modernybe, kuo didžiuotasi ir girtasi, tebuvo stiklinis fasadas – jau minėta „socializmo vitrina“ – veikiai sudužusi į šipulius vos tik tiesiogiai

susidūrus su tikraisiais Vakarais. Vėliau, ypač eurointegracijos kontekste, šis atotrūkis tarp „dviejų – vietinio ir vakarietiško – europietiškomų“ pradėtas jausti dar stipriau, atverdamas visas socioekonominio nevisavertiškumo varpas, o jį bandyta ir iki šiol tebebandoma įveikti atkakliomis „grįžimo į Europą“ pastangomis, išvirstančiomis tuo, ką esu linkusi vadinti vidine savikolonizacija². Tai reiškia, kad šis „grįžimas“ ar „ėjimas į Europą“ daugiausia pasireiškė kitų šalių „pažangiųjų“ praktikų ir vertybių beapeliaciniu perėmimu (ir tai dažniausiai tik paviršinės imitacijos, o ne kritinio išsąmoninimo būdu), o ne atsigręžimu į savąias organišką europietiškos modernybės kūrimo patirtis, sietinas su tarpukariu. Su pastaruoju buvo pajausta per didelė chronologinė ir pasaulėjautinė distancija, nuspalsvinta sovietinės propagandos suformuoto ir visuotinai diegto neigiamo požiūrio. O į patį sovietmetį oficialiajame valdžios diskurse ir kultūriniame lauke imta žiūrėti išimtinai negatyviai, lyg šis atsiribojimas savaime pagydytų *homo sovieticus* traumas bei kompleksus ir padėtų nusimesti tuo metu suformuotų vertybių ir socialinę našą.

Kaip kultūros reikšmę ir vaidmenį šalies ateičiai Nepriklausomybės išvakarėse suvokė Sąjūdžio žmonės, susibūrę ir pasiryžę atkurti Lietuvą kitais nei buvę iš svetur primestieji pagrindais? M. Gorbačiovo paskelbtos *perestroikos* inspiruotos visuomenės atsinaujinimo viltys bei jos perspektyvų svarstymai veikiai įgijo ir politinę reikšmę, o valstybės atkūrimo ar pertvarkos projekcijose kultūrai tapo numatytas itin svarbus vaidmuo. Nepriklausomybę. Atkurtosios Lietuvos Respublikos kultūros politikos nuostatas pirmiausia formavo pilietiniai sąjūdžiai, išreiškę tautos politinio ir kultūrinio suverenumo siekius. Sąjūdininkų tvirtu įsitikinimu, tik kultūros gyvastingumas išsaugo tautos tapatumą politinės sprespaudos metais, o atgavus nepriklausomybę – padeda laiduoti valstybingumo tęstinumą. Todėl dar 1988 m. įsteigtas Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis ir 1990 m. surengtas Kultūros Kongresas teigė tęsiantys tarpukario valstybės ir kultūros savikūros darbus. Pavyzdžiui, 1990 m. gegužės 18–20 d. Vilniuje įvykęs Kultūros kongresas buvo pavadintas devintuoju, sąmoningai susisaistant su tarpukariu Lietuvos Respublikoje veikusiomis kultūros organizacijomis ir jų svarstytais kultūros strategijos klausimais. Taigi sąjūdinėje kultūros perspektyvų vizijoje buvo ryškios restitucinės orientacijos. Jo atstovų pasisakymuose ir politiniuose dokumentuose dažnos nuorodos į 1936 m. „Naujosios Romuvos“ aplinkoje subrendusią „organiškosios valstybės“ idėją, iševijoje plėtotą katalikiškąjį „pilnutinės demokratijos“ diskursą, liberalų puoselėtą „atviros pasauliui“ valstybės modelį. 1988 m. Sąjūdžio programoje nusibrėžtos Lietuvos ateities gairės – atgaivinti dorovę, tautiškumą, politiką – reiškę troškimą pradėti valstybę kurti paklojant naujus, visai kitokius demokratinio pilietinio bendrabūvio pamatus. Pastatyti ją ant sovietinio žmogaus „dvigubą moralę“ atmetusių moralaus elgesio su žmonėmis ir gamta nuostatų; bešaknio ir betaučio „tarybinio žmogaus“ programos įgyvendinimo vietoje imtis tautiškai susipratusio ir pilietiškai

² Čepaitienė, R. (2018). „Vidinės kolonizacijos“ teorija ir jos taikymas (post)sovietinių visuomenių lyginamiesiems tyrimams. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2(43), 71–94.

sąmoningo lietuvio ir patrioto ugdymo; vietoje totalitarinės sistemos primestos pseudopolitikos ir pseudodemokratijos diegti piliečiams atsakingos ir atskaitingos valdžios sampratą, skatinti aktyvų pačių piliečių įsitraukimą į bendrųjų reikalų svarstymus ir sprendimus. Šias nuostatas ir lūkesčius galima pavadinti savotiška „Lietuvos atsitiesimo programa“. Atsitiesimo po dešimtmečių politinės tautos, nacionalinės savivokos, bendražmogiškosios moralės ir gamtos niokojimo, brėžiant kelią ir kryptį, kuria reikėtų eiti, norint sukurti stiprią valstybę ir sąmoningą visuomenę. Žinoma, aiškius šios programos kontūrus ir veiksmų strategiją tuomet labiau numatę buvo gal tik keli iškiliausi to meto šviesuoliai. Tačiau net ir paprastų žmonių giluminis troškimas, atsispindėjęs Sąjūdžio laikų ypatingoje – dvasinio pakylėjimo ir visuotinio susitelkimo – atmosferoje, be abejonės, buvo *kitoks gyvenimas*. O jo esmė ir pagrindas buvo kultūra bet kurioje sferoje – teisėje, ekonomikoje, politikoje ar pan.

Atkuriamojo Seimo 1990 m. kovo 11 d. aktas „Dėl Lietuvos nepriklausomos valstybės atstatymo“ pabrėžė sugrįžimo į Vakarų civilizacinę ir geopolitinę erdvę siekį. Persipinančios kultūrinio tęstinumo ir atsinaujinimo, tautinės savikūros ir priklausomybės Europos erdvei vertybinės nuostatos išaugo iš supratimo, kad Lietuvos kultūros tapatybę sudaro bene trys pagrindiniai sluoksniai: lietuviškas, baltiškas ir europietiškas. Sąjūdžio bendrojoje ir rinkiminėje programose, numatant kultūros atgimimo kryptis ir neatidėliotinus darbus, išryškėjo trys imperatyviniai principai – *deideologizavimas* (ideologinės ir politinės kontrolės, cenzūros institucijų panaikinimas, valstybinės kalbos statuso suteikimas lietuvių kalbai, švietimo ir mokslo, istorinės atminties desovietizavimas, santykių su Katalikų Bažnyčia ir religinėmis bendruomenėmis normalizavimas ir kt.), *autonomija* (iš viršaus nevaržoma kūrybos organizacijų veikla, valstybinio ir privataus švietimo institucijų plėtotė, mokslo įstaigų savivalda, tarptautinių kultūrinių mainų skatinimas) ir *demokratizavimas* (kultūros institucijų decentralizacija ir veiklos savarankiškumo didinimas). Sąjūdžio nuostatose buvo siekiama suderinti kultūrinio savitumo ir pliuralizmo, istorinio tęstinumo ir atvirumo pasauliui, kūrybos laisvės ir moralinio įsipareigojimo visuomenei principus. Lietuvos kultūros kongreso organizacinis branduolys savo ruožtu siekė Sąjūdžio idėjas išplėtoti į valstybinę kultūros politiką, tačiau dauguma jo suformuluotų principų ir rekomendacijų taip ir liko neįgyvendintos, buvo daugiau atsižvelgta tik jo siūlymą įsteigti Kultūros rėmimo fondą (įgyvendintas 1998 m.).

Dar Sovietų Sąjungai byrant pradėtos reflektuoti ir formuoti lietuviškosios kultūros vystymosi projekcijos nusidriekė tiek į praeitį (pirmiausia tarpukari), tiek ir į ateitį (suvienytąją Europą). Veikiai paaiškėjo, kad tame slypi tam tikras mentalinis dviprasmiškumas, kuris ilgainiui tapo vis ryškesne problema. Sovietmečiu buvę „Europa“ labiau į rytus esančioms SSRS tautoms ir žmonėms, lietuviai naujoje geopolitinėje situacijoje pasijuto esą ekonomiškai atsilikę ir kultūriškai dezorientuoti posovietiniai rytų europiečiai, todėl savo „grįžimo į Europą“ viltis susiejo ne tiek su žavėjimusi jos kultūra, bet su finansine, socialine ir politine šios „įsivaizduojamos Europos“ galia. Tai turėjo

milžiniškų, iki šiol pastebimų padarinių tautos savivokai ir savivertei. Tiesiogiai ar netiesiogiai atrandama Europa nejučia vertė perkainoti ir performuoti savąjį tapatumą, dažniausiai ne tik ekonomiškai, bet ir kultūriškai pasijuntant menkesniais, silpnesniais ir mažiau vertais pagarbos. Su spartėjančia eurointegracija, ir ypač įstojus į Europos Sąjungą 2004 m., šis savivokos pokytis įgavo ir apčiuopiamą geografinę išraišką, tapus neprestiziniiais „mažaisiais Rytai“, kas skatino išcentrines tautinės savivokos silpnėjimo jėgas, daugiausia pasireiškusias masine emigracija ir sparčiu antrosios bei trečiosios kartos emigrantų nutautėjimu ar net sąmoningu tautinės tapatybės atsisakymu.

Nors Lietuvos Sąjūdžio ir Lietuvos kultūros kongreso skelbtas programines nuostatas inspiravo noras suformuluoti ir įgyvendinti autonomišką nacionalinės kultūros politikos vaizdinį, šių idėjų bei pasiūlymų praktinį įgyvendinimą smarkiai koregavo vėlesni valstybės geopolitiniai tikslai, ypač integracijos į Europos Sąjungą siekiai. Ankstyvieji nacionalinės kultūros politikos formavimo bandymai sutapo su reikšmingais visuomenių ir kultūros politikos poslinkiais Europoje ir pasaulyje – globalizacija, neoliberalizmu ir masinės vartotojų visuomenės plėtra. To nepaisant, XX a. pab. – XXI a. pr. Europos Sąjungos rytinės plėtros ir paneuropinio tapatumo kūrimo laikotarpiu, nacionalinės kultūros idėja išliko dar gana tvirta. Tačiau minėtieji globalieji pokyčiai greit pareikalavo naujai perbraižyti kultūros politikos tikslus ir patį subjektą: imta akcentuoti ne tradiciškai suprantama kultūra kaip saugotinos ir globotinos meno artefaktų ir kultūros raiškos produktų sanklodos, bet kultūros kūrimo arba kultūrinio veikimo procesai (veiklos, produktai, paslaugos ir intelektinė nuosavybė). Tai vedė prie kultūrinių ir kūrybinių industrijų idėjos perėmimo ir įgyvendinimo bandymų.

2001 m. LRV nutarimu patvirtintos *Lietuvos kultūros politikos nuostatos* buvo pirmasis išsamus Lietuvos kultūros politikos tikslų ir užduočių dokumentas, sistemiskai jungiantis pagrindines kultūros politikos sritis, formuluojantis joms tikslus, uždavinius ir įgyvendinimo priemones. Jis buvo svarbiausiu kultūros politikos strateginiu dokumentu iki 2010 metų, kai jį pakeitė LRS Seimo patvirtintos *Lietuvos kultūros politikos kaitos gairės*. Nors *Gairėse* buvo bandyta atsizvelgti į per laiką išryškėjusias sistemines kultūros sferos problemas ir atnaujinti Lietuvos kultūros politikos modelį, tačiau geri šio, kaip ir daugelio analogiškų dokumentų iki ir po to, norai iš esmės liko „popieriuje“. Pavyko tik aiškiau atskirti ir reglamentuoti kultūros formavimo (Kultūros ministerija) ir įgyvendinimo (įkuriant Lietuvos Kultūros Tarybą) sritis. Nebuvo įgyvendintas siekis nuosekliai didinti šios srities finansavimą (pats kultūros sektorius įvairiais apskaičiavimais sukuria daugiau kaip 5 proc. BVP, bet finansuojamas nepakankamai, taip jį nuskriaudžiant. Dėl to buvo numatyta iki 2020 m. siekti balanso, užtikrinant kultūros sferoje uždirbtų pinigų grąžą, didinti kūrybinių industrijų konkurenciją, skatinti kūrybiškumą bei kūrėjų intelektualinį kapitalą. Iš esmės siūlyta atsisakyti požiūrio į kultūrą kaip į išlaikytinę, o jai skiriamas valstybės lėšas laikyti ilgalaike investicija.

Lyginant pirmojo ir antrojo nepriklausomybės dešimtmečių Lietuvos kultūros politikos strateginius dokumentus ir praktinę raišką, galima pastebėti tam tikrą idėjinį

pertrūkį. Jei ankstyvuju laikotarpiu dominavo restitucinės, į tarpukarinės tautinės kultūros politikos patirties perėmimą ir vertybinį tęstinumą orientuotos nuostatos, tai, prasidėjus euointegracijos procesui ir ypač įstojus į ES, Lietuvos kultūros politikos lauke vis labiau ryškėjo europietiška diskursą ir normas imituojančios linkmės. O pastaruoju metu, su „Globaliosios Lietuvos“ programos pasirodymu, vis labiau išsiskiria valdančiojo elito nuosekliai palaikomas garsiai netariamą, tačiau gana akivaizdus Lietuvos ir lietuviškumo išstipimo pasaulyje siekis, kuriam daugiausia oponuoja tik negausūs tautinės valstybės ir nacionalinės kultūros puoselėjimo šalininkai, pasirinkę gynybinę poziciją lietuvių kalbos, kultūros, meno, paveldo ir t. t. atžvilgiu, likusiai visuomenei abejingai stebint arba linkstant prie pirmosios, globaliosios, orientacijos, tai rodytų ir neslopstantys masinės emigracijos srautai. Tačiau panašu, kad tiek nacionaliniu, tiek ir ES mastu ilgą laiką dominavusi ideologinė nuostata – multikultūrizmas – šiandien išgyvena vis akivaizdesnę krizę. O XXI a. pr. multikultūrizmo ideologijos krizė įkūnija ir blėstančias iliuzijas sklandžiai suformuoti bendrą ES piliečių tapatybę, grįstą bendra kultūra, kolektyvine atmintimi ir paveldu, kaip ir bendrą, aiškią ir nuoseklią jos kultūros politiką. Neatsižvelgiant į tai Lietuvoje ir toliau tradicinės kultūros palaikymo ir išsaugojimo pastangoms skiriamas vis menkesnis dėmesys. Kultūros sritis jau daugelį metų nepakankamai finansuojama ir tai tampa viena iš tuštėjančių regionų priežasčių ir kartu atspindžiu – susidaro uždaras ydingas ratas. O centrinės valdžios atstovai vis labiau linksta prie kultūros politikos proceso instrumentalizavimo, formalizavimo ir biurokratizavimo, nors tai kuria atotrūkį tarp sostinės ir regionų. Pasireiškia ir kita akivaizdi tendencija – kultūros ir kūrybos komercializavimas, kultūros pavertimas ištekliumi greitam pelnui generuoti arba skylėtam valstybės įvaizdžiui užsienyje pridengti. Tarp šių dviejų kultūros funkcijos sampratų – kultūros kaip puoselėtinos nacionalinės vertybės, nacionalinio turto ir kultūros kaip globaliajai rinkai patiekiamų, dažnai su lietuviškumu niekaip nebesiejamų išteklių ir produktų – ima vis labiau žiojėti semantinis plyšys.

Minėti mūsų nūdienio kultūros lauko rėmai – globalizacija ir jos diktuojamos finansinio vartotojiško kapitalizmo ideologijos – neoliberalizmo – sąlygos – linke trinti, niveliuoti ar atmesti lokalius tapatumus, o bet kokios kolektyvinės bendrystės, pradedant šeima ir baigiant tautomis, imamos laikyti atgyvena bei kliūtimi globaliajam kapitalui, korporacijoms, tinklams ir vartotojams laisvai judėti bei veikti, neprisirišant prie konkrečių vietų, kilmės ištakų ar istorinių sentimentų. Taigi be spaudimo komercializuotis, tapti ištekliumi ar produktu, kultūra susiduria ir su bandymais ją vėl paversti priemone tenkinti naujuosius ideologinius ar politinius interesus.

Nūnai pasaulis itin išsiplėtė, atvėrė savo galimybes ir spalvas, prie kurių lietuviškoji, valstietiškas šaknis turinti kultūra, atrodytų, privalo besąlygiškai prisitaikyti, kartu atmesdama visa, kas vertinama kaip nebepanaudotina, atsilikę, neatšaukiamai pasenę. Šios mūsų elito ir daugumos jaunimo įtvirtintos nuostatos sunkina tolesnę kultūros raidą, kurioje vienintele išėjimi matoma nuolatine kaita ir neišvengiamas prisitaikymas

prie svetimų modelių, tikslų, veikimo būdų bei vertybių, net nebekeliant klausimo apie jų prasmę, tinkamumą ir naudingumą tautinės savasties išlikimui. Tokia, šio termino autoriaus Tymothy'io Gartono Asho žodžiais tariant, permanentinė *revoliucija*, t. y. nuolatinis ir nesibaigiantis įvairių sričių reformavimas, tapęs siekiniu ir savaiminiu tikslu, užkerta kelia pamatyti tolesnę perspektyvą ir brėžti ilgalaikius, neapsiribojančius vien trumpaamžę (ir dažnai mažaverte) projektine dienotvarke, kultūros lauko tikslus. Įsigalėję adaptacinis ir imitacinis kultūros dėmenys ima užgožti jos gyvąjį kūrybinį pradą. Skirtingai nuo jau nesyk minėto tarpukario, nebeieškoma sąlyčio taškų su vietos tradicijomis, papročiais, tautodaile, priešingai – jie laikomi nebereikalingais, net paskelbiami nepolitkorektiškais. Kartu susta santykis ir su kalba, suvokiama vien kaip komunikacijos priemone, o ne pasaulėžiūros ir pasaulėjautos formavimo ir išlaikymo šaltinis. Taip ydingas išcentrinantis nykimo ratas įsisuka vis greičiau.

Išvados

Kaip matėme, per visą Nepriklausomybės laikotarpį Lietuvos kultūros politikoje pynėsi kartais viena kitai prieštaraujančios restitucinės, imitacinės, tęstinumo ir novatoriškumo siekio tendencijos. Tai ilgainiui leido rasti visam kompleksui problemų, tarp kurių išsiskyrė: 1) prieštaringa, nesuderinta valstybės politika kultūros, švietimo ir mokslo, aplinkos apsaugos bei užsienio reikalų srityse; 2) prieštaringa ir ilgalaikėje perspektyvoje nesuderinta valstybės ir vietos valdžios atsakomybė už kultūros funkcijas ir plėtrą; 3) kultūra tik deklaratyviai, „popieriuje“ laikoma valstybės politikos prioritetu, todėl kultūros produktai ir paslaugos vienodomis teisėms priversti konkuruoti su kitomis ūkio šakomis, į jų specifiką deramai neatsižvelgiama. Taigi, nepaisant už šios srities valdymą atsakingų institucijų tinklo bei priimtų kultūros sritį reglamentuojančių dokumentų, ji iki šiol lieka nekompetentingai valdoma, nepakankamai finansuojama, praradusi kryptingumą, valstybei tapusi tarsi „atliekama“ ir nesvarbia sritimi, net (viešai neįvardyta) našta. O tai reiškia, kad anksčiau aptarti Sąjūdžio kultūrininkų lūkesčiai ir planai kultūros politikos sferoje taip ir liko neįgyvendinti.

Šiandien kultūra, deja, tinkamai nepadedą siekti nei nacionalinio tapatumo, nei valstybės išlikimo, nei visuomenės darnaus vystymo tikslų, tad daugelis sutaria, kad joje reikėtų daug ką keisti, tačiau nelabai žinoma, ką būtent. Taigi Lietuvai vėl iškyla uždavinys iš naujo, dabarties sąlygomis, apibrėžti savo kultūros politiką ir jos nuosekliai bei kryptingai laikytis. Lietuvos kultūra susiduria su tokiais esminiais iššūkiais kaip bet kokias kūrybiškesnes iniciatyvas „iš apačių“ slopinanti kultūrinių institucijų veiklos biurokratizacija, ideologiškai „netinkamų“ nacionalinių idėjų ar jų kūrėjų bei skleidėjų marginalizavimas, nulemtas politinės konkurencijos ar įsivyravusios ekonomininės logikos, paties kultūros pasaulio „centro“ perkėlimas už Lietuvos ribų, paliekant jai neprestžižinės ir atrodytų nieko gero negalinčios pasauliui pasiūlyti provincijos statusą. Visa tai ir kiti, čia, dėl vietos stokos nepaminėti, socioekonominiai veiksniai

atveda į situaciją, kai lietuviškoji kultūra nūnai pasiekė nyksmo etapą, net ima pati save naikinti. Išeitis, stabdanti šiuos kultūros lauko susiaurinimo ir dezintegracijos procesus, atrodytų, tėra viena – naujos kultūros paradigmos, naujo pasakojimo apie save³ paieškos, leidžiančios peržengti jai įprastinius ir istoriškai susiklosčiusius jos kaip politikos ar (nūnai) ekonomikos tarnaitės vaidmenis. Taigi, reikalingas naujas išsamus ir įkvepiantis pasaulio modelis, padedantis atsispirti anksčiau išvardytiems negatyviems procesams. Jo kūrimo gairėmis galėtų tapti du principai: atsigręžimas į lokalumą („pasaulis Lietuvoje“⁴) ir tautinės valstybės galių atgavimas / atgaivinimas. Tik stipri, savą misiją ir viziją turinti valstybė tegali tapti erdve stipriai tautinei ir bendruomeninei tapatybei rasti ar atsikurti.

Literatūra

- Ashworth, G. J., Graham, B. ir Tunbridge, J. E. (2007). *Pluralising Pasts: Heritage, Identity and Place in Multicultural Societies*. London, Pluto Press.
- Brandenberger, D. (2002). *National Bolshevism, Stalinist Mass culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956*. Harvard University Press.
- Čepaitienė, R. (2018). „Vidinės kolonizacijos“ teorija ir jos taikymas (post)sovietinių visuomenių lyginamiesiems tyrimams. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2(43), 71–94.
- Čepaitienė, R. (2020). Lietuvybės sampratos dabarties didžiuosiuose istoriniuose pasakojimuose. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2(32), 57–61.
- Čepaitienė, R. ir Mikailienė, Ž. (2017). *Pasaulis prasideda čia. Paveldo ugdymo principai mokyklinio amžiaus vaikams*. Vilnius: Didakta.
- Hosking Geoffrey. (2006). *Rulers and Victims: the Russians in the Soviet Union*. London, Belknap Press.
- Smith, J. (2013). *Red Nations. The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge University Press.
- Митрохин, Н. Титульный национализм: советское наследие в постсоветском строительстве национальных государств. Европейский диалог. Prieiga per internetą <http://www.eedialog.org/ru/2020/07/24/titulnyj-nacionalizm-sovetskoe-nasledie-v-postsovetskom-stroitelstve-nacionalnyh-gosudarstv/> [žiūrėta 2020 m. rugsėjo 30 d.].

³ Čepaitienė, R. (2020). Lietuvybės sampratos dabarties didžiuosiuose istoriniuose pasakojimuose. *Nepriklausomybės sąsiuviniai*, 2(32), 57–61.

⁴ Šiai idėjai išsamiau aptarti skirta R. Čepaitienės ir Ž. Mikailienės studija „Pasaulis prasideda čia. Paveldo ugdymo principai mokyklinio amžiaus vaikams“ (2017).

Lithuanian Culture in the Change of Ideological Paradigms

Rasa Čepaitienė

Lithuanian History Research Institute, Kražių St. 5, LT-01108 Vilnius, Lithuania, geokdepe@gmail.com

Summary

The article briefly reviews the sociopolitical and ideological circumstances of the development of Lithuanian culture in new and especially recent times. The focus is on the features of Soviet and post-Soviet cultural policies that have determined the state of Lithuanian culture. It is concluded that the processes of cultural degradation recorded by various researchers can be stopped only by finding a new cultural paradigm that enables to go beyond the usual frames of thinking about culture and its place in social life.

Keywords: *Lithuanian culture, cultural policy, Soviet era, neoliberalism, globalization, consumer society.*

Gauta 2020 05 16 / Received 16 05 2020
Priimta 2020 07 31 / Accepted 31 07 11 2020